

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТІВ АФЕКТУ

У статті розглянуто предикат як організувальний центр елементарного речення. Особливу увагу звернено на структуру та семантику дієслівних предикатів афекту.

Ключові слова: предикат, дієслово, афект, структура, семантика, валентність, синтаксема.

Предикати афекту, як відомо, належать до найменш досліджуваних предикативних одиниць. А оскільки саме дієслову належить пріоритетна роль у вираженні предикатів загалом та афекту зокрема, то мета нашої розвідки – з'ясувати структуру та семантику згаданих вище дієслівних предикатів.

Насамперед з'ясуємо, що таке афект. Афект – це емоційний вибух [5, с. 451], тому йому, як різновиду емоцій, притаманні такі ознаки: швидке виникнення; інтенсивність переживання; короткочасність; бурхливе вираження (експресія); не-свідомість, тобто зниження свідомого контролю за своїми діями (у стані афекту людина не здатна контролювати себе), наслідки скоєного у стані афекту мало продумані, внаслідок чого поведінка людини стає імпульсивною. Про таку людину кажуть, що вона в нестямі. Дифузність, сильні афекти захоплюють усю особистість, що супроводжується зниженням здатності до перемикання уваги, звуження поля сприйняття. Контроль уваги фокусується передовсім на об'єкті, який спричинив афект [5, с. 460]. Ці ознаки афекту як різновиду стану допоможуть нам краще зрозуміти як семантику, так і структуру дієслівних предикатів афекту.

Семантично центральна позиція предиката, виражена граматичним присудком (або присудком із залежними від нього іменними формами), виявляється в тому, що він «відкриває» при собі семантично облігаторні, а також факультативні позиції суб'єкта або об'єкта. Отже, зрозуміло, що семантичний предикат обов'язковий і необхідний у будь-якому реченні, без предиката не може бути жодного речення, бо саме він є носієм предикативної ознаки, наявність якої робить групу слів реченням і відрізняє словосполучення від речення [2, с. 25].

На думку У. Чейфа, речення будується навколо певного предикатного елемента (дієслова), який може супроводжуватися іменними аргументами (іменниками). При цьому вчений вважає, що дієслово має важливе значення, тому що його природа визначає, чим є решта речення: зокрема, які іменники супроводжуватимуть діє-

слово, які відношення до нього матимуть ці іменники і як ці іменники будуть визначатися в семантичному плані» [1, с. 16]. Віддзеркалюючи типові відношення, змістова структура становить семантичний тип предиката, вираженого дієсловами – синтетичними або аналітичними. Кожному семантичному типові предиката (а він вміщує пропозиційну основу речення) притаманні власні заповнювачі семантичних гнізд, що допускають варіювання в межах певної лексичної групи. Загалом семантичний предикат разом із відповідними заповнювачами валентних гнізд репрезентує певний тип категорійної семантики [8, с. 53]. Предикатні знаки визначають кількість непередикатних знаків в елементарному реченні, вказують на їхні семантичні функції, а також відношення між ними. У такий спосіб предикат функціонує як організувальний центр елементарного речення, визначаючи його семантичну структуру [7, с. 32]. Роль предиката в семантичній структурі речень виявляється в його внутрішніх і зовнішніх характеристиках: у внутрішній структурі кожного речення він визначає кількість і якість аргументів – предметних імен... [7, с. 32]. Отже, основу семантики речення становлять відношення (стосунки) між суб'єктом та предикатом [3, с. 34]. На предикатних і непередикатних знаках ґрунтується вся система мови, що віддзеркалена в особливостях семантичної поведінки і в характері їхнього синтаксичного функціонування [7, с. 25]. Предикатні синтаксеми є центральними компонентами семантико-синтаксичної структури простого елементарного речення, яким підпорядковуються субстанційні синтаксеми [6, с. 247]. На їхню кількість і функціональне навантаження впливає семантична якість предиката.

Назви афективних станів можна згрупувати в семантичні мікрополя за спільною гіперсемою. Мікрополя належать, своєю чергою, до загального семантичного поля назв емоцій. У межах мікрополів виокремлюють ядро й периферію. До ядерної частини зараховують найуживаніші лексичні одиниці, що є носіями основних значень, відзначаються високою частотністю вжи-

вання та стилістичною нейтральністю. До периферії зараховують лексеми подібної семантики, а також ті, яким властиві нижча частотність й стилістична маркованість [4, с. 6].

Таким чином, з-поміж предикатів афекту можна виокремити 2 базові макрогрупи: 1) «дієслова на позначення негативних афективних станів»; 2) «дієслова на позначення позитивних афективних станів».

У першій макрогрупі, до якої належать дієслова на позначення негативних афективних станів, виділяють предикати із семантикою: гніву; страху; страждання; смутку; втрати психічної рівноваги.

З-поміж вербативів на позначення позитивних афективних станів можна виокремити предикати із семантикою радості, захоплення.

Окрему групу становлять предикати, які залежно від контексту можуть стосуватися тієї чи тієї макрогрупи: предикати із семантикою збудження / хвилювання; предикати із семантикою здивування.

У мовознавчій літературі розрізняють лівобічну та правобічну валентність предиката-дієслова. Лівобічна валентність представлена суб'єктним субстанційним компонентом, за яким закріпилося відповідне місце, зазвичай перед дієсловом. Найвиразнішим виявом лівобічної позиції суб'єктної синтаксеми є форми називного відмінка іменників.

Правобічні іменникові компоненти диференціюють на такі синтаксеми: об'єктну, адресатну, інструментальну (знаряддя або засіб дії), локативну (початковий пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху). Наявність певної відповідної правобічної синтаксеми залежить від валентності дієслова. Правобічні позиції відповідних компонентів заповнюють форми непрямих відмінків [11, с. 135].

Предикати стану, а такими вважаємо і предикати афекту, зорієнтовані більше на широку лексичну репрезентацію лівобічної суб'єктної позиції й незначні можливості їхньої правобічної несуб'єктної валентності, на відміну від вербативів дії, що повніше відбивають специфіку дієслова як предиката й мають ширший лексичний діапазон аргументних позицій, особливо – правобічних несуб'єктних позицій. Категорійна семантика дієслівного предиката впливає на його здатність прогнозувати обов'язкові валентні позиції для заповнення їх семантично сумісними словформами.

Предикати афекту кваліфікують як одновалентні та полівалентні, тобто становлять особливий вид предикатів стану й процесу і мають одно- – чотиримісний характер. Семантична різноплановість предикатів афекту зумовлює різноманітність їхнього валентного оточення,

різний кількісний склад та якісний характер залежних від них іменникових непредикатних компонентів.

Одновалентні предикати афекту здатні формувати мінімальні й однотипні, але достатні в граматичному й комунікативному планах реченеві одиниці.

Лексеми, які своєю семантикою програмують мінімальну валентну сполучуваність предиката афекту – одна іменникова синтаксема, належать до одномісних дієслів. У сучасній українській мові вони формують двокомпонентні структури, відкриваючи лише позицію суб'єкта.

Кількість одномісних предикатів афекту достатньо велика. Двокомпонентні структури з такими вербативами можуть бути представлені різними лексико-семантичними групами.

- Дієслова, які репрезентують негативний афективний стан: а) із семантикою гніву (*біснуватися, драгуватися, казитися, настовбурчуватись, охижіти, буйствувати, бушувати, дрочитися, викричатися, виццати*): *А він осатанів, нічого не чує, батурою чистить, аж мені в очах все перевертається, як млинок* (Г. Тютюнник); – *Тебе заціпить сьогодні чи ні? – озвірів Тимко* (Г. Тютюнник); б) із семантикою страждання (*агонізувати, мордуватися, маятися, мучитися* і под.): *А той уже не ревів і не скімлив – лиш беззвучно котив круглі сльози на Маріцині руки, голосно підморгуючи носом, так і не встаючи з підлоги* (Марія Матіос); в) із семантикою смутку (*горювати, запечалитися, засмутитися, журитися, опечалюватися, осмучуватися, охмурніти, посмутніти, помаркотніти, пригнічуватися, похнюплюватися, гнітитися, відчаюватися, згнічуватися*): *Зажурився москаль-каліка: Де йому подітись?* (Г. Шевченко); г) із семантикою страху (*вклякнути, закостеніти, омертвіти, околіти, заціпеніти, скрижаніти, скам'яніти, похолонути, остовпіти, одерев'яніти* і под.): *Дідок оторопів – і рученьки помліли* (Л. Глібов); *Враз усі заніміли і заклакли, де хто стояв* (Г. Тютюнник); г) із семантикою втрати психічної рівноваги (*дуріти, чманіти, очамріти, психувати, почуманіти, показитися, шаленіти, розшалітися* тощо): *Ніби в хаті, На холоді сердешна мати Під тином, знай собі сидить. Стара не наче одуріла* (Тарас Шевченко).
- Дієсловами, які репрезентують а) радісний стан (*веселішати, тішитися, розквітати*): – *Оце тобі обнова, – кажуть і цвітуть: раді* (Г. Тютюнник); б) захоплення: – *До Шанівки люди приїжджають! Ось! – вихлопнула* (Люко Дашвар).
- Дієсловами, які репрезентують нейтральні афектні стани: а) збудження/хвилювання (*не-*

рвуватися, непокоїтися, напружуватися, гарячкувати, гвалтуватися, загарячитися, розхвилюватися): – *А я чекатиму. У клуні, – зашарілася – зашарілася Галя* (Остап Вишня); б) здивування: – *Правда – а-а-а... – видихнула дитина, затуливши обома долонями безкровний ротик і незмигтно дивлячись на Северину...* (Марія Матіос).

Специфічною ознакою одновалентних предикатів афекту є одномірність їхньої валентної рамки. Єдина позиція, валентно зумовлена предикатом, – позиція суб'єкта. Ця позиція суб'єкта у вихідній моделі речення випереджає предикат, тобто репрезентує лівобічну валентність дієслова. Такий предикат містить достатню семантичну інформацію про суб'єкт і не потребує інших обов'язкових поширювачів для надання реченням конструкціям структурно-семантичної завершеності: *Фон Крауз здригнувся* (О. Довженко).

Основним семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми є синтаксема у функції суб'єкта афективного процесу, що характеризується наповненістю іменниками – назвами істот, які позначені низьким ступенем активності, оскільки виникнення процесу спричинює зовнішній вплив на істоту: – *Навіщо ж ти тоді нас викликав? – скинів Дорош. – Щоб поплескати тобі в долоні?* (Г. Тютюнник).

Другим семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми є синтаксема у функції суб'єкта афективного стану. «Специфіку предикатів стану становить їх сполучуваність із суб'єктною синтаксемою, що виражає значення неактивності, пасивності» [6, с. 253]. Такий суб'єкт зазвичай репрезентує носія стану в називному відмінку: – *Бачите, товаришу голова, – спалахнув Сергій Золотаренко* (Г. Тютюнник).

Особливістю двомісних предикатів афекту є те, що вони відкривають ще одну обов'язкову валентну позицію для непредикатної синтаксеми, тобто в реченні з такими предикатами функціонує один із правобічних компонентів – об'єktiv чи локатив. Семантико-синтаксична структура речення з двовалентними предикатами афекту характерна трикомпонентністю.

З-поміж двовалентних предикатів афективного стану виокремлюють:

- 1) дієслівні предикати із семантикою гніву (*знавіснити, лютитися, навіженити, лютувати, озвірити, осатанити, осканенити, сказитися, враждати, вибухати, яритися*): *Ернест фон Крауз задихався од люті* (О. Довженко);
- 2) дієслівні предикати з семантикою страху (*боятися, залякуватися, заніміти, замлівати, затремтіти, збліднути, здригатися, знерухоміти, полотніти, пострашитися, наїжуватися, зомлівати* і под.): *Фон Крауз*

схопився з ліжка і затремтів од жаху (О. Довженко);

- 3) дієслівні предикати із семантикою страждання (*каратися, катуватися, конати, кородитися, помлівати, нидіти, скніти, стогнати, тріпатися, судомитися*): *Лежить Грицько, увесь уже посинів, хрипить, здригає, роздирає ковнір...* (Ліна Костенко);
 - 4) дієслівні предикати із семантикою смутку (*вбиватися, скорбіти, затуманюватися, тужити, бідкувати, банувати, побиватися* і под.): *Старіший льотчик цокою сперся на стиснутий кулак, затуманився в своїй невеселій задумі* (Олесь Гончар);
 - 5) дієслівні предикати із семантикою втрати психічної рівноваги (*божеволіти, одурити, обезуміти, звихнутися, обезглуздити, ошаленіти, знемямитися...*): *Це ж від якої біди? – зовсім ошаленів Залусківський* (Люко Дашвар);
 - 6) дієслівні предикати із семантикою радості (*зрадіти, навішатися, обрадуватися, заяснити, утішатися, досміятися*): – *А-а! – хмеліє раптовою радістю Ладко. – Так ви б так одразу й казали!* (Г. Тютюнник);
 - 7) дієслівні предикати із семантикою захоплення (*благоволіти, засліплюватися, захоплюватися, зачаровуватися, зачудовуватися, надихатися, надивуватися, обожнювати, очаровуватися, заворожуватися* і под.): *Олена зробилася до чоловіка ще лагіднішою, ще слухнянішою, багато в чому потурала і майже обожнювала його* (Г. Тютюнник);
 - 8) дієслівні предикати із семантикою здивування (*здивуватися, зчудуватися*): *І ти на хвилинку стовнієш, не знаючи, як реагувати: чи тут щось прустівське, з дитинства, як розчинене в чаї тістечко?...* (Оксана Забужко);
 - 9) дієслівні предикати із семантикою збудження / хвилювання (*бентежитися, знічуватися, забунтуватися, збаламутитися, збуджуватися, збурюватися, каламутитися, хмеліти, розгарячитися* і под.): *Конституції я був нервової, вразливої змалку: як покаже, було, батько череска або восьмерика – моментально під ліжко й тіпаюсь...* (Остап Вишня)
- У структурі трикомпонентного речення з двомісними предикатами афекту, окрім лівобічної позиції суб'єкта, відкриваються центральні субпозиції для заміщення їх обов'язковими синтаксичними правобічними непредикатними компонентами. Двовалентні предикати афекту реалізують свою семантику в поєднанні з однією відмінковою формою імені, що може посідати позицію об'єкта стану, об'єкта процесу, локатива зі значенням статичної локалізації стану чи процесу.

Таким чином, трикомпонентні структури, ядро яких становлять предикати стану/процесу, складаються з двовалентного предиката й двох іменникових компонентів: суб'єкта в лівобічній позиції та об'єкта у правобічній.

Типовими виразниками тривалентних предикатів афекту є дієслова, які керують трьома залежними іменниками. Узагалі, для предикатів стану та процесу сполучуваність із трьома субстанційними синтаксемами не типова, тому вони утворюють периферію тримісних предикатів.

У реченнях із тривалентними предикатами афекту обсяг семантико-синтаксичної структури збільшується через позицію об'єкта або локатива зі значенням статичної локалізації стану чи процесу, відповідно тримісні дієслова потребують таких правобічних субстанційних компонентів, як об'єктна або локативна синтаксеми.

Найчисленнішою групою є дієслова із семантикою гніву (*гніватися, зненавидіти, озлитися, розсердитися, розізлилися, розлютитися, роз'яритися, нагніватися, обурюватися*): – *Ти ...ти позбавив мене мрії, – Оксана **вперше в житті лютувала**, шпурляла ці згустки в лице чоловіка* (М. Прокопеч).

Малою кількістю тримісних предикатів представлено такі лексико-семантичні групи предикатів афекту:

- із семантикою здивування (*епатувати, шокувати, ошелешувати, спаралізувати*): *Вона **вміє спаралізувати нахабу одним словом, одним поглядом, вона відтручає, не підпускає до себе всю ту мерзоту й на крок, і водночас вона так защебече, з такою самовідданістю кинеється*** (Юрій Мушкетик) – суб'єкт у таких конструкціях виражений іменником-назвою істоти або його еквівалентом (особовим займенником), а об'єктні синтаксеми – іменниками у формі родового відмінка та у формі орудного;
- із семантикою збудження (*бунтуватися, ніяковіти*): *Вона **ніяковіла перед односельцями за своїх відлюдкуватих, неподільчивих опікунів*** (Олесь Гончар) – такі предикати керують іменниками, конкретними назвами осіб та абстрактними назвами, що вживаються у формі орудного та родового відмінків (з прийменником або без нього);
- із семантикою втрати психічної рівноваги (*звихнутись, приревнувати*): *Можна було **звихнутися розумом від того, що небеса, які розверзлися перед тобою, розкрили тайну: ніщо на світі не пропадає намарне*** (Роман Федорів);
- із семантикою страждання (*каятися, корчитися, коцюрбитися, сохнути, мліти*): *Вимоловав [Марко] **у Бога прощення, гаряче каявся перед***

ним у гріхах, щоправда, приховував деякі помисли, й те було страшно (Юрій Мушкетик) – такі дієслова вимагають наявності об'єктних синтаксем у формі родового та орудного відмінків, локативна синтаксема виражена формою місцевого відмінка і виступає напівоблігаторною, оскільки не має сильного семантичного зв'язку із предикатом;

- із семантикою страху (*жахатися, лякатися, відсахнутися*): ***З острахом великим вона од його одсахнулася*** (Марко Вовчок). Подібні структури з локативними синтаксемами відзначаються слабким зв'язком із предикатом. Їхня валентна зумовленість, порівняно з іншими субстанційними компонентами, нечітка. Тому вони мають перехідний характер – від напівоблігаторного до детермінантного. Суб'єктна синтаксема при усіх зазначених предикатах функціонує переважно в називному відмінку іменника на позначення істоти, що є носієм стану / процесу, або його еквівалентом – особовим займенником. Лівобічні суб'єктні синтаксеми характерні пасивністю носія стану/процесу.

Об'єктні синтаксеми здебільшого функціонують у формі родового й орудного відмінків як з прийменниками, так і без них.

Тривалентні предикати *корчитися, коцюрбитися, жахатися, лякатися* передбачають, окрім лівобічної суб'єктної синтаксеми, облігаторну об'єктну та факультативну локативну синтаксеми.

Тримісні предикатні одиниці можуть віддзеркалювати інтранзитивний процес – функціонувати без об'єктних поширювачів: *Одвернулася, губу закопилила, **розсердилася**...* (Любов Яновська). Редукція об'єкта спричиняє семантико-комунікативні зміщення на перебіг процесу, увагу зосереджено на зміні стану людини.

Отже, до валентної рамки тримісних предикатів афекту належить субстанційна синтаксема, що не передбачає активного виконавця, та дві об'єктні синтаксеми або одна об'єктна синтаксема і друга – локативна.

Чотиривалентних дієслів в українській літературній мові значно менше, ніж одно-, дво- і тривалентних предикатів. Це зумовлено кількістю іменників: що більшої кількості іменників вимагає дієслово, то менша кількість цих дієслів. Чотиримісними є дієслова конкретної фізичної дії, зі значенням руху й переміщення. Незначна кількість дієслівних лексем, які перебувають поза межами ядерної площини чотиривалентних предикатів, лише в окремих лексико-семантичних варіантах можуть прогнозувати чотири аргументи [9, с. 295].

До останніх належать і предикати афекту, з-поміж яких чотиривалентні синтаксеми трапляються вкрай рідко і зазвичай є факультативни-

ми. Це зумовлено тим, що такі дієслова своєю семантикою не просто передбачають об'єкт, а й прогнозують модифікацію об'єкта: «переведення його в інший якісний або кількісний стан» [10, с. 8], що суперечить природі афекту як емоції вищої якості. *Душа її металася по хаті від порога до стола, врешті вона впала на коліна перед святими образами, і я чув, як її уста палко вишпитували молитву* (Роман Федорів) – реченні дієслово *метушитися* (вжито в переносному значенні «бути у стані неспокою») вимагає двох облігаторних синтаксем – суб'єктну лівобічну та локативну правобічну, дві наступні об'єктні синтаксеми є факультативними, оскільки названий предикат набуває додаткової семи «руху», а об'єктні синтаксеми позначають «вихідний пункт руху і кінцевий пункт руху» [6, с. 42]. Суб'єктна синтаксема функціонує у формі на-

зивного відмінка іменника на позначення абстрактного поняття і не має ознак активності.

Локативна синтаксема репрезентована іменником з конкретною назвою у місцевому відмінку. Факультативні об'єктні синтаксеми представлені сполуками «прийменник (*від, до*) + іменник з конкретною назвою у формі родового відмінка».

Отже, п'ятикомпонентні структури з чотири-місними предикатами афекту трапляються в українській літературній мові вкрай рідко і можливі лише за зважання на семантико-синтаксичний статус предиката, оскільки власне-семантичний статус афективних вербативів не передбачає залежності трьох правобічних синтаксем. Саме предикатні знаки визначають кількість непередикатних знаків в елементарному реченні, вказують на їхні семантичні функції, а також відношення між ними.

Список літератури

1. Андерш Й. Ф. Проблеми синтаксичної семантики в сучасному зарубіжному мовознавстві / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 1983. – № 2. – С. 11–18.
2. Арват Н. М. До питання про семантичну типологію простого речення (на матеріалі східнослов'янських мов) / Н. М. Арват // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 24–31.
3. Арват Н. М. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке / Н. М. Арват. – К. : Вища шк., 1984. – 159 с.
4. Аскерова І. А. Семантичне поле назв емоційно-афективних станів у польській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / Ірина Аліївна Аскерова ; НАН України. Ін-т української мови. – К., 2006. – 19 с.
5. Варій М. Й. Загальна психологія / М. Й. Варій. – К., 2007. – 968 с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
7. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
8. Загнітко А. П. Позиційна модель речення і валентність дієслова / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1994. – № 2–3. – С. 48–56.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.
10. Куц О. В. Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Укр. мова» / Олена Володимирівна Куц ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.
11. Марченко Т. Кореляція валентності предиката й семантичної структури речення / Т. Марченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – 2007. – Т. 16. – С. 135–141.

О. Tyshchenko

STRUCTURE AND SEMANTICS OF AFFECT VERBAL PREDICATES

Predicate as the organizing center of elementary sentence is considered in the article. The special attention is turned to the structure and semantics of affect verbal predicates.

Keywords: predicate, verb, affect, structure, semantics, syntaxime, valency.

Матеріал надійшов 07.02.2012